

УДК 17.023.34Сковорода

ХАРЧЕНКО Лариса – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і соціальної антропології імені професора І.П. Стогнія, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, 30, вул. Сухомлинського, м. Переяслав, Київська обл., Україна, індекс 08401 (harchenko_lora@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-5731-0531

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.22>

Бібліографічний опис статті: Харченко, Л. (2020). Ціннісні виміри концепту щастя у філософії Григорія Сковороди. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 41, 327–338, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.22>

ЦІННІСНІ ВИМІРИ КОНЦЕПТУ ЩАСТЯ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація. Метою статті є аналіз концепції щастя Григорія Сковороди як основи особистісного буття, самореалізації та творчої діяльності людини. Розглянуто проблему людини, її існування. **Методологічними** засадами дослідження стали герменевтика, філософський символізм, релігійна та синергійна антропології. **Наукова новизна.** Сенс життя людини полягає в тому, щоби бути джерелом світла й тепла, свідомістю та сумлінням світу, перетворювати та удосконалювати все в ньому. Розкриваючи ідею єдності людини і світу, Г. Сковорода намагається розуміти сенс життя у відношенні до його мети, адже здобуття свободи мислити, визначення смислу життя, пошук у ньому радості є щастям життя. На думку Г. Сковороди, свобода вчинку реалізувалась у пізнанні людиною своїх природжених здатностей і відповідній спорідненій діяльності. **Висновки.** Показано глибокий зв'язок у творах Григорія Сковороди між ідеєю самопізнання, пошуками смислу життя та його реалізацією в діях і вчинках людини, оскільки сам мислитель жив, як учив. Своєю творчістю філософ демонстрував проникнення у таємниці біблійної символіки, адже віддавав перевагу не пізнанню зовнішнього світу, а пізнанню «істинного чоловіка»,

тобто справжнього Божого творіння, яке може бути щасливим у земному житті. Всю свою творчість він спрямував на те, щоби вказати людині шлях до справжнього щастя, яке розумів не як володіння примарними «мирськими забавами», а як «кураж», «душевний мир», «спокій серця». Отже, щастя людини залежить не від її конкретного становища у світі, а від того, як вона сприймає і внутрішньо оцінює своє включення у світ. Г. Сковорода переконаний у тому, що треба виважено, розумно й вільно, легко і з радістю сприймати всі приготовані невблаганною долею перипетії життєвих обставин, різні випробування на життєвому шляху. Так, пошук власними зусиллями порятунку від негараздів і шляху до щасливого життя означає ніщо інше, як самовиховання.

Ключові слова: щастя, пізнання, самопізнання, самореалізація, людина, особистість, суспільство.

KHARCHENKO Larysa – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I.P. Stogny, Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav, 30, Sukhomlinsky str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, postal code 08401 (harchenko_lora@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-5731-0531

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.22>

To cite this article: Kharchenko, L. (2020). Tsinnisni vymiry kontseptu shchastia u filosofii Hryhoriia Skovorody [Valuable dimensions of the concept of happiness in the philosophy of Gregory Skovoroda]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 41, 327–338, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.22>

VALUABLE DIMENSIONS OF THE CONCEPT OF HAPPINESS IN THE PHILOSOPHY OF GREGORY SKOVORODA

Summary. *The aim of the article is to analyze the concept of happiness of Gregory Skovoroda as the basis of personal existence, self-realization and creative activity of man. The problem of the person,*

*its existence is considered. The **methodological** foundations of the study were hermeneutics, philosophical symbolism, religious and synergetic anthropology. **Scientific novelty.** The meaning of human life is to be a source of light and warmth, consciousness and conscience of the world, to transform and improve everything in it. Revealing the idea of the unity of man and the world, Skovoroda tries to understand the meaning of life in relation to its purpose. After all, to gain the freedom to think, to determine the meaning of life, to find joy in it - this is the happiness of life. According to Skovoroda, freedom of action was realized in a person's knowledge of his innate abilities and the corresponding related activities. **Conclusions.** The deep connection in the works of Gregory Skovoroda between the idea of self-knowledge, the search for the meaning of life and its realization in human actions and deeds is shown, because the thinker himself lived as he taught. By his work Skovoroda demonstrated penetration into the mysteries of biblical symbolism, because he preferred the knowledge of the external world, and the knowledge of the «true man» – the true creation of God that can be happy in earthly life. He directed all his creativity to showing people the way to true happiness, which he understood not as the possession of ghostly “worldly entertainments”, but as “courage”, “peace of mind”, and “peace of heart”. So, a person's happiness depends not on her particular position in the world, but on how she perceives and internally evaluates her involvement in the world. Skovoroda is convinced that it is necessary to be balanced, reasonable and free, easy and happy to accept all the vicissitudes of life circumstances prepared by the inexorable fate, various trials on the way of life. Thus, the search by one's own efforts for salvation from adversity and a path to a happy life means nothing less than self-education.*

Key words: *happiness, cognition, self-knowledge, self-realization, person, personality, society.*

Постановка проблеми. Щастя – це особливий, притаманний тільки людині стан душі, тому логічно постають запитання про умови досягнення такого стану, а також про те, чи існують певні правила поведінки, дотримуючись яких, людина може забезпечити для себе не тільки гармонійне існування у світі, але й щасливе буття. Відповіді на такі питання дає філософське вчення Григорія Сковорода. Сенс життя, як зазначає Г. Сковорода,

виявляється у самопізнанні, розкритті людиною самої себе, тобто передбачає повернення до глибинних підстав її існування. У цьому поверненні розкриваються стратегія людського життя, внутрішній світ людини, народжується «душевна міць». Це є підставою для спокою думки, формування справжнього серця, відродження душі та досягнення справжнього щастя.

Метою статті є аналіз ціннісних вимірів концепту щастя у філософській системі Григорія Сковороди як основи особистісного буття людини через самопізнання та «споріднену» працю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість і особистість Григорія Сковороди вивчені вітчизняною та світовою філософською наукою, що охоплює широке коло антропософських та етичних проблем.

Варто назвати ґрунтовні розвідки досліджуваної проблеми В. Горського, Г. Горак, В. Нічик, М. Кашуби, В. Литвинова, І. Огородника, М. Роговича, С. Йосипенка, Я. Стратій, Л. Ушкалова, М. Поповича, В. Табачковського, Ю. Федіва. Щодо специфіки людської діяльності, то основи творчої, «сродної» праці у філософському вченні Г. Сковороди аналізували Г. Волинка, Б. Кульчицький, М. Сич та інші вчені. Проте сучасні виклики ставлять перед нами завдання по-новому осмислити глибинні традиції духовної культури, визначені характеристики яких були закладені і сформовані у вченні Григорія Сковороди про щастя.

Основний матеріал. Людина – частина Всесвіту, його невід’ємна складова частина. Взаємозв’язок між ними є безсумнівним, оскільки саме завдяки взаємодії, порозумінню між людиною та навколишнім середовищем можливі гармонійне існування та злагода в макросвіті. Здавалося б, така проста формула щасливого життя кожної людини як органічної складової частини природи, проте, на жаль, упродовж багатьох тисячоліть існування на Землі людина так і не навчилася раціонально використовувати її дари, щоб досягнути душевної гармонії.

Філософське вчення Григорія Сковороди зосереджене на дослідженні людини та її існування. Людина і світ у своїх визначеннях виступають у цій проблемі як вихідні поняття, що відображають основоположні ситуативні відношення. Самопізнання людини й світу завершується з’ясуванням сенсу буття

макро- й мікрокосму, і цей сенс є головним мотиваційним джерелом вчинків, спрямованих на утвердження людини у світі, усвідомлення нею своєї гідності.

Як зазначалося у попередніх наших розвідках, «на ґрунті об'єднання категоріальних сутностей любові та віри у пізнанні людиною самої себе складається категорія «щастя». Щастя міститься в нас самих, осягаючи себе, знаходимо духовний спокій» (Харченко, 2017, с. 232). «Щастіє наше есть мир душевный, но сей мир к коему-либо веществу не причитается; он ни золото, ни серебро, ни древо, ни огонь, ни вода, ни звѣзды, ни планеты» (Сковорода, 1973, с. 361). Продовжуючи розмірковувати над досліджуваною проблемою, зазначаємо, що «щастя легко досягається, коли людина йде шляхом любові та віри. Його досягнення залежить тільки від самої людини, її серця. Всі люди народжені для щастя, але не всі досягають його, вважає мислитель. Ті, хто задовольняється багатством, почестями, владою та іншими зовнішніми атрибутами земного існування, роблять величезну помилку, стверджуючи, що вони досягли щастя. Вони отримують не щастя, а його привид, образ, який у кінцевому рахунку перетворюється на прах. Сковорода наполегливо підкреслює, що люди переважно вступають на легкий шлях його видимості. Але щастя не в насолоді, а в чистоті серця, в духовній рівновазі, в радості» (Харченко, 2017, с. 232).

Григорій Сковорода своїм власним життям утверджує оригінальну думку про те, що заклик «Пізнай себе» – це не тільки вираження необхідності пізнання людської екзистенції, але й вказівка основного шляху цього пізнання. Її сутність полягає в тому, що найкраще себе може пізнати сама людина, бо шлях пізнання – це не лише раціональне осягнення людського життя, але й переживання його. Мабуть, тому Г. Сковорода прагнув самотності, бо найвищим щастям вбачав досягнення глибин власної душі. Задля цього він прагнув не самоізоляції, а самодосконалення.

У творах окреслюються погляди Г. Сковороди на щастя людини, якого вона була позбавлена в тогочасному суспільстві. «Правда, мы родились к истинному счастью и путешествуем к нему, а жизнь наша есть путь, как рѣка текуцій» (Сковорода, 1973, с. 324). Однак щастя, на думку мислителя, може бути

створене на землі, коли буде вільний вибір праці «по сродності», тобто за природним покликанням. Щасливий той, хто поєднав свою улюблену працю із суспільною користю, це і є істинне життя. Створення суспільства, де люди будуть працювати за природним покликанням, було мрією Г. Сковороди.

Отже, на думку Г. Сковороди, праця – це природна потреба людини і шлях до щастя, але за умови, що вона є вільною і відповідає нахилам кожної людини. Праця, споріднена природі людини, приносить не тільки втіху і насолоду їй самій, але й найбільшу користь усьому суспільству, тобто мислитель підносить значення вільної, спорідненої праці як для окремої людини, так і для цілого колективу, для раціональної перебудови всього людського життя.

Таким чином, як зазначалося у попередніх наших розвідках, «філософ наполягає на тому, що життя людини має бути радісним, а зробити його таким може тільки вона сама. Він стверджує, що щастя досягне для всіх. Для того, щоб його пізнати, не обов'язково осягнути складну філософську матерію чи прилучитися до кола вибраних. Щастя – просте і за змістом, і за формою. На підставі такого його розуміння філософ проповідував простоту життя, бідність (але не аскетизм, а розумну достатність), задоволення, яке випливає із спілкування людини з природою. Особливістю філософії Сковороди є поділ світу на два начала: вічне та тлінне. Переважного значення він надає Вічному, нетлінному» (Харченко, 2017, с. 233).

Слід зазначити, що Г. Сковорода певною мірою драматизує світ, розглядає його як напружений діалог людини з буттям, сміливо вводить природу в драму людського життя, одягаючи світ речей в алегоричні строї людських образів, емблем та символів. Розгадати сутність усього, значення невичерпного, безмежного світу – це надто космічне завдання. Однак можна, на думку мислителя, розгадати значення світу не взагалі, а для людини. Отже, людина розглядається як центр світу, і пізнання сутності космічного світу збігається з пізнанням людиною самої себе. Як зауважує Г. Сковорода, «щастіє твоє внутр. Тебе есть, тут центр его зарыт: узнав себе, все познаеш, не узнав себе, во тмѣ ходишь будеш и убоишися страха, гдѣ его не бывало. Узнашь себе полно, познаешь и задружить с собою сей есть неотъемлемый

мир, истинное щасті и мудрость совершенная» (Сковорода, 1973, с. 372). Філософ продовжує: «Слушай, христіанине, с твоим язическим сердцем! Долго ль тебе лежать на земли? Будеш ли ты когда-нибудь человеком? Не будеш – для чего? Для того, что на плотскую занавѣсу засмотрѣлся, а на лице истиннаго божіею человека смотрѣть никак твоєму оку нетерпеливо» (Сковорода, 1973, с. 137).

До образу Нарциса Г. Сковорода застосовує тезис Сократа: «Пізнай самого себе». Нарцис не просто милується собою, за цим криється глибший сенс, оскільки пізнати себе самого – це означає віднайти себе самого і своє місце в цьому світі, бо тільки пізнаючи себе самого, можемо пізнати загальнолюдське. «Видно, что любовь есть Софіина дщерь. Гдѣ мудрость узрѣла, там любовь сгорѣла» (Сковорода, 1973, с. 154). Мислитель зазначає: «Наркісов образ благовѣстит сіє: «Узнай себе!». Будьто бы сказал: хочещи ли быть доволен собою и влюбиться в самага себе? Узнай же себе! Испытай себе крѣпко. Право! Како бо можно влюбиться в невѣдомое?» (Сковорода, 1973, с. 154).

Те, що не належить людині, завжди буде для неї примарним, як голос Ехо, тому образ Нарциса, на думку Г. Сковороди, є образом природи, що роздвоюється на видиме та невидиме, споглядає себе крізь свою зовнішність. Проникнути в цю приховану сутність речей людина може, лише добре пізнавши себе. Г. Сковорода продовжує: «Ести кто щастлив <...> Будь добр ко всѣм. Не обидиш и врага своего, ести хоть мало узнать себе потщисься. Но презираю природу твою и радуюсь. Конечно, узнаеш себя, ести любить будеш вникать крѣпко внутрь себе, крѣпко, крѣпко» (Сковорода, 1973, с. 372).

Зовнішнє і внутрішнє в людині для Г. Сковороди ніби символізують двох осіб, а саме видиму, тобто хибну, і невидиму, тобто істинну. Справжня людина, вважає мислитель, є сонцем, але не за своїм обличчям, а за серцем. Немає посади чи життєвої ролі, які змогли б зробити людину сонячною. Г. Сковорода називає сонячним серце кожної людини, тобто те істинне, що сховане за нашою буденністю. Він стверджує, що справжня людина сама випромінює світло подібно до сонця, треба лише це світло вміти побачити, роздивитися його крізь миготіння зовнішніх прикрас.

Г. Сковорода мріяв проникнути у внутрішній світ духовних цінностей, духовної величі істинної людини, у той світ, який би дав змогу створити альтернативу тріумфуючій зовнішності: «Источником нещастія есть нам наше безсовѣтіе: оно-то нас плѣняет, представляя горкое сладким, а сладкое горким. Но сего б не было, естли бы мы сами с собою посовѣтовали» (Сковорода, 1973, с. 330).

Людина зможе правильно побудувати своє життя, досягти щастя лише за тієї умови, якщо вона пізнає свою істинну природу. «Внутрішня людина», створена Богом, є первинною, справжньою, чуттєвою, пізнавши її, людина самоцілюється. Таку внутрішню природу Г. Сковорода часто називає душею, думкою, серцем, без думки видима натура немає ніякого сенсу. Філософ підкреслює, що вчинками людини має керувати серце чи думка, а не зовнішнє тіло.

Г. Сковорода завдяки своїй прозорливості не зупиняється на розкритті машинних засад буття, вбачаючи в них нелюдську натуру світу. Він порушує питання про можливість людського щастя в умовах машинізованого буття і шукає об'єктивну силу, за допомогою якої можливе олюднення світу та духовне звільнення людини з-під влади машини. Такою альтернативною машинності силою Г. Сковорода вважає «софійність» буття. Для нього «софійність» – це розкрита через творчість людини краса, істина та добро буття, що постають перед творцями, як осяяні радістю відкриття, істинні смисли існування, його мудрість, як ствердження людських засад світу.

Г. Сковорода заперечував самостійність буття символічного світу; для нього головним була людина, яка осмислює своїм творчим розумом закони природи і таємниці духу, тому з'являється в його творах теза: «Не розум від книжок, а книжки від розуму народилися». Людина, на його думку, повинна бути вільною у розумному виборі свого життєвого шляху та ідеалів. Цю досягнуту завдяки творчому розуму вільність душі та вчинків він називав «республікою духу».

У своєму вченні про дві натури Г. Сковорода ніби схиляється в ідеалістичний бік, стверджуючи, що плоть тлінна, смертна, зовнішня зникає, як тінь, а дух – невидима суть, що є вічною, завжди живою, оскільки не зникає у творчій спадщині смертної

людини. Проте філософ доводить, що дух не існує поза матерією, оскільки він не може, як пташка, випурхнути із земної оболонки тіла, тому що «серцем» духа є наше земне серце. Таким чином, для Г. Сковороди дух залишається вищим за плоть, але не за об'єктивним статусом, а за тими ідеалами, які пов'язує людина з внутрішнім світом серця.

Природа, на думку Г. Сковороди, – це абсолютне буття. Вона – вічна й безконечна, тому в ній початок та кінець збігаються, тлінне й вічне діалектично переплітаються. Філософ прагне реалізувати висунуту ним програму створення нової філософської системи, яка не була б спекулятивною грою для прихильників мудрості, а мотивувала би практичну поведінку людей, входила б до неї як осмислення життєвого досвіду. Для цього мислитель намагається створити таку картину світу, закономірності якого могли б виступити як моральні закони людського буття.

Таким чином, хочемо відзначити, що Г. Сковорода приділяв значну увагу проблемі буття людини та її щастя: «Не знаєш ли ты, что и самой счастья истинного иск есть то шествие путем божим и путем мира, имѣющим свои многія степени? И не начало ли сіе есть истинного счастья, а чтобы находится на пути мирном?» (Сковорода, 1973, с. 341). На думку мислителя, самопізнання має допомогти людині знайти свою «сродну» працю, своє покликання, бо люди за природою неоднакові, отже, нерівні: одні створені природою для плуга, інші – для шаблі, ще інші – для мудрості. Однак пізнання має розкрити сутність людини, точніше, її людяну сутність, а саме любов, дружбу, толерантність, що є найвищими цінностями. Тоді встановиться рівність через нерівність або неоднаковість. В такому разі можливе буде загальним, «кафолічним» щастя усіх.

Щасливим може бути лише той, як стверджує Г. Сковорода, у кого спокійне сумління (Харченко, 2017, с. 235). «Живые проживаимо, други мои, жизнь нашу, да протѣкают безумныя дни наши и минуты. О всем нужном для теченія дней наших промышляимо, но первѣйшее попеченіе наше пусть будет о мирѣ душевном, сирѣчь о жизни, здравіи и спасеніи ея» (Сковорода, 1973, с. 349). Мислитель вважав, що шлях до щасливого життя має вказати знання. На його думку, тільки в союзі знання

і доброчесності людина може досягти заповітної мети до щастя, при цьому Г. Сковорода вважав щастя метою життя, а доброчесність – тим, що веде до щастя. Шлях до всезагального щастя полягає у гармонійному розвитку людини, що пізнала радість творення і водночас відчула благо, яке приносить їй творча праця цілому суспільству.

Висновки. Всім своїм життям Григорій Сковорода хотів показати, що можна жити, покладаючи надії лише на себе, свою природу і свою совість. Він не бачить у плановості суспільного життя ні цілі, ні засобу досягнення щастя. Нормальне функціонування суспільства можливе за використання таких моральних чинників, як любов і дружба. Суспільство, організоване не на засадах дружби і взаємодопомоги між людьми, нагадує хворий організм, у якому порушено взаємодію складових частин. Г. Сковорода дбає про збереження й оновлення гуманістичних духовних вимірів людського існування. Філософ глибоко шанував науку, був переконаний у тому, що лише вона може розкрити закони природи, але твердив, що одного знання законів природи та історії недостатньо для влаштування щастя на землі.

Г. Сковорода досяг внутрішньої свободи ціною відмови від суспільних благ. Він прагнув навчити людей цінувати справжні, а не уявні радощі життя, вчив зберігати совість, людяність, «Бога в людині», попри матеріальні умови, які штовхали до хижацтва. Філософ розглядає одвічні питання сенсу людського буття та умов досягнення людського щастя. Усією своєю сутністю Г. Сковорода виконував місію філософа, тобто був цілющою людиною, у якій думки безпосередньо і прямо втілювались у вчинки. Його вчення і життя були єдиними. Це було філософське мистецтво життя. Він вважав його найвеличнішим.

Зрозуміло, що Г. Сковорода, осмислюючи такі етичні категорії, як щастя, дружба, справедливість, філософське ставлення до смерті, виходив у своїх міркуваннях не тільки з власного досвіду, але й з тих ідей, що жили як традиції та етичні норми того часу. Він лише підносить ці традиції на рівень філософських проблем. «За вченням Сковороди, наближення до основ істинного знання – мета і обов'язок кожної людини, що прагне до розумного та щасливого життя. Провідником людини в цьому виступає пізнання, яке допомагає розумно вести людські справи, прийти до

розуміння свого місця в суспільстві. Внаслідок цього виникає особлива атмосфера існування, що дає змогу людям реалізувати свої сутнісні сили. Таким чином, в процесі самопізнання людина знаходить сенс свого буття, як вона сама змінюється і вдосконалюється, так і суспільні стосунки» (Харченко, 2017, с. 236).

Людина, за вченням Г. Сковороди, перебуває на землі для того, аби висловити, здійснити і розвинути свої прагнення, адже людина від свого народження до самої смерті – це істота, що прагне до чогось. Дія і слово також повинні впливати з прагнень серця людини, щоб розвиватись у реальному світі і давати позитивні та сприятливі для людини результати. Для здійснення своїх прагнень людина повинна пізнати саму себе, тобто прислухатись до свого серця. Пізнання своїх прагнень, своїх задумів і можливості їх здійснення являють собою вище пізнання. Таким чином, людина – це відображення її звичок, віри й прагнень. Знати, які прагнення реалізувати, і знати, як їх розвивати, – це і є мистецтво глибокого самопізнання, що веде до щастя.

Отже, щастя, за Г. Сковородою, є найвищим благом для всіх і забезпечується двома принципами, а саме принципами доступності та легкодоступності. Щастя можна досягнути тим задоволенням, яке ґрунтується на самопізнанні природних нахилів людини, проникненні у закон «сродностей». Пізнаючи себе, людина пізнає в собі душу, отже, свій справжній життєвий шлях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горак Г. Природа в контексті екзистенції української людини. *Філософія. Антропологія. Екологія 2001: Ноосферна альтернатива та нові пізнавальні стратегії*. Київ : Стилос, 2001. С. 51–60.
2. Горський В. Історія української філософії : навчальний посібник. 4-те вид., доп. Київ : Наукова думка, 2001. 376 с.
3. Нічик В., Литвинов В., Стратій Я. Реформаційні й гуманістичні ідеї в братських школах. *Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVIII ст.)*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 134–167.
4. Попович М. Нарис історії культури України. Київ : Арткес, 1999. 728 с.
5. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ, 1973. Т. 1. 532 с.
6. Харченко Л. Концепція щастя у філософії Григорія Сковороди. *Переяславські Сковородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка* : збірник наукових праць / за заг. ред. М. Корпанюка. Ніжин : Видавець Лисенко М.М., 2017. Вип. 4. С. 226–231.

REFERENCES

1. Horak, H. (2001). Pryroda v konteksti ekzystentsii ukrainskoi liudyny [Nature in the context of the existence of Ukrainian man]. Kyiv : Stylos. S. 51–60 [in Ukrainian].
2. Horskyi, V. (2001). Istoriia ukrainskoi filosofii [History of Ukrainian philosophy]. Kyiv : Nauk. Dumka, 376 s. [in Ukrainian].
3. Nychyk, V. (1990). Reformatsiini y humanistychni idei v bratskykh shkolakh [Reformation and humanistic ideas in fraternal schools]. Kyiv : Naukova dumka. S. 134–167 [in Ukrainian].
4. Popovych, M. (1999). Narys istorii kultury Ukrainy [Essay on the history of Ukrainian culture]. Kyiv : Artek, 728 s. [in Ukrainian].
5. Skovoroda, H. (1973). Povne zibrannia tvoriv [Complete collection of works]. Kyiv. T. 1, 532 s. [in Ukrainian].
6. Kharchenko, L. (2017). Kontsepsiia shchastia u filosofii Hryhoriia Skovorody [The concept of happiness in the philosophy of Gregory Skovoroda]. Nizhyn: Vydavets Lysenko M.M. S. 226–231. [in Ukrainian].